GEOGRAFIK MUHIT VA JAMIYATNING O‘ZARO MUNOSABATLARIDA ETNOEKOLOGIK MADANIYATNING O‘RNI

Komilova Nargiza O‘rinovna
Farg‘ona davlat universiteti geografiya kafedrasi dotsenti
Abdullayeva Nigora Xolmuhammad qizi
Farg‘ona davlat universiteti, magistranti

Annotatsiya. *Maqolada geografik muhit va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda etnoekologik madaniyatning o‘rni nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Etnoekologik madaniyat an’anaviy ekologik bilimlar, tabiatdan foydalanish me’yorlari, qadriyatlar, urf-odatlar va avlodlararo tajribani birlashtiruvchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida talqin etiladi. Geografik muhitning jamiyat turmush tarzi va xo‘jalik faoliyatiga ta’siri hamda inson faoliyatining tabiiy muhitga qayta ta’siri ochib beriladi. Etnoekologik madaniyatning adaptiv, me’yoriy-regulyativ, aksiologik, axborot-translyatsion va muhofazalovchi funksiyalari asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *geografik muhit, jamiyat, etnoekologiya, etnoekologik madaniyat, an’anaviy ekologik bilim, tabiatdan foydalanish, ekologik qadriyat, biokultural xilma-xillik, barqaror rivojlanish.*

Kirish. Insoniyat taraqqiyoti davomida jamiyat va geografik muhit o‘rtasidagi munosabat doimo o‘zaro ta’sir xarakteriga ega bo‘lgan. Tabiiy-geografik sharoit insonlarning yashash joyini tanlashi, xo‘jalik faoliyati, turmush tarzi, oziq-ovqat madaniyati, mehnat faoliyati va ijtimoiy munosabatlarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, jamiyatning xo‘jalik va ijtimoiy faoliyati ham tabiiy landshaftlarning o‘zgarishi, resurslardan foydalanish ko‘lami hamda ekologik holatga bevosita ta’sir etadi. Mazkur dialektik munosabatni faqat tabiiy-geografik yoki iqtisodiy omillar orqali tushuntirish yetarli emas. Muayyan hududda yashovchi aholining tabiatga munosabati uning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlari, xo‘jalik yuritish usullari va avloddan avlodga uzatilgan ekologik bilimlari bilan chambarchas bog‘liq. UNESCO tabiat va koinot haqidagi an’anaviy bilimlarni jamoalarning tabiiy muhit bilan uzoq davom etgan o‘zaro munosabati jarayonida shakllangan bilim, ko‘nikma, amaliyot va tasavvurlar tizimi sifatida tavsiflaydi [1]. Shu nuqtai nazardan, etnoekologik madaniyat geografik muhit va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi muhim ijtimoiy-madaniy omil hisoblanadi. U tabiat haqidagi bilimlarnigina emas, balki tabiiy resurslardan foydalanish me’yorlari, ekologik qadriyatlar, xulq-atvor modellari, urf-odatlar va ekologik tajribani keyingi avlodga uzatish mexanizmlarini ham qamrab oladi. Tadqiqotning maqsadi geografik muhit va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tizimida etnoekologik madaniyatning mazmuni, funksiyalari va zamonaviy ahamiyatini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda etnoekologiya, ijtimoiy geografiya, ekologiya va madaniyatshunoslik sohalaridagi ilmiy yondashuvlar integratsiyalandi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va ijtimoiy-ekologik yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Etnoekologiyaga inson, jamiyat, biologik resurslar va muayyan geografik muhit o‘rtasidagi tarixan shakllangan munosabatlarni o‘rganuvchi fanlararo yo‘nalish sifatida yondashildi. Zamonaviy tadqiqotlarda etnoekologik bilim muayyan joyga bog‘langan, ekotizimlar dinamikasi, turlararo aloqalar, sabab-oqibat munosabatlari va tabiatni boshqarish tajribasini qamrab oluvchi bilim tizimi sifatida ko‘riladi [2].

Mazkur tadqiqotda etnoekologik madaniyat muayyan etnik yoki mahalliy hamjamiyatning geografik muhit bilan tarixiy o‘zaro munosabati davomida shakllangan ekologik bilimlar, qadriyatlar, urf-odatlar, tabiatdan foydalanish me’yorlari, xulq-atvor

modellari va ularni avlodlararo uzatish usullarining yaxlit tizimi sifatida talqin qilindi. Bunday yondashuv geografik muhitni faqat inson faoliyatiga ta’sir etuvchi tabiiy omil emas, balki madaniy tajriba shakllanadigan makon sifatida ham ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Nazariy tahlil geografik muhit va etnoekologik madaniyat o‘rtasida ikki tomonlama bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Bir tomondan, hududning iqlimi, relyefi, suv manbalari, tuproq va o‘simlik qoplami hamda biologik resurslari aholining xo‘jalik faoliyati va kundalik turmush tarzining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ikkinchi tomondan, uzoq tarixiy davr davomida shakllangan tabiatdan foydalanish tajribasi mazkur geografik muhitning antropogen o‘zgarish xarakterini belgilaydi.

Etnoekologik madaniyat ana shu jarayonda jamiyat va tabiat o‘rtasidagi vositachi mexanizm vazifasini bajaradi. Birinchidan, uning adaptiv funksiyasi mahalliy tabiiy sharoitlarga mos xo‘jalik faoliyati, yashash tarzi va resurslardan foydalanish usullarini shakllantirishda namoyon bo‘ladi. Cho‘l, tog‘, vodiy yoki voha sharoitida qaror topgan an’anaviy turmush modellari geografik sharoitga uzoq muddatli moslashuv natijasidir. Mahalliy va an’anaviy bilimlar ekotizimlar, mavsumiy ritmlar, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda tabiatni boshqarish bo‘yicha joyga xos tajribani mujassamlashtiradi [2; 3].
Ikkinchidan, me’yoriy-regulyativ funksiya tabiiy boyliklardan foydalanishni tartibga soluvchi yozilmagan qoidalarda namoyon bo‘ladi. Suvdan tejamkor foydalanish, yerga ishlov berish muddatlarini tabiat ritmiga moslashtirish, yaylovlardan navbat bilan foydalanish, daraxtlarni asrash yoki ayrim o‘simlik va hayvon turlarini muhofaza qilishga oid an’analar shular jumlasidandir. Bunday tajribalar har doim ilmiy terminlarda ifodalanmagan bo‘lsa-da, ular ko‘p hollarda resurslardan uzoq muddat foydalanish imkonini yaratgan. Uchinchidan, aksiologik funksiya tabiatni faqat iqtisodiy resurs emas, balki ma’naviy va madaniy qadriyat sifatida qabul qilishda ko‘rinadi. Yer, suv, tog‘, daraxt, o‘simlik va hayvonot olamiga nisbatan shakllangan mas’uliyatli munosabat ekologik xulqning qadriyat asosini yaratadi. UNESCO ham tabiat haqidagi bilimlarning til, xotira, joyga daxldorlik, dunyoqarash, e’tiqod va ijtimoiy amaliyotlar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi [1]. To‘rtinchidan, axborot-translyatsion funksiya ekologik bilim va tajribani avloddan avlodga uzatishda namoyon bo‘ladi. Mahalliy ekologik bilimlar kundalik amaliyot, oilaviy tarbiya, kasbiy tajriba, og‘zaki an’ana, xalq taqvimi, urf-odat va marosimlar orqali davom ettiriladi. Shu sababli etnoekologik madaniyatning barqarorligi avlodlararo madaniy vorislik bilan ham bog‘liq. Beshinchidan, muhofazalovchi funksiya biologik va madaniy xilma-xillikni saqlashga xizmat qiladi. Etnoekologik va etnobiologik tadqiqotlarda uzoq muddat muayyan hududda yashagan jamoalarning ekologik bilimlari tabiatni boshqarish va barqaror foydalanish bilan uzviy bog‘liqligi qayd etiladi [4].

Zamonaviy industrializatsiya, urbanizatsiya, globallashuv va turmush tarzining o‘zgarishi natijasida an’anaviy ekologik bilimlarning ayrim elementlari zaiflashmoqda. Global tahlillarda mahalliy va tubjoy ekologik bilimlarning yo‘qolishiga globallashuv, modernizatsiya va bozor integratsiyasi kabi omillar sezilarli ta’sir ko‘rsatayotgani aniqlangan [5]. Biroq bu etnoekologik madaniyatni faqat o‘tmishga mansub hodisa sifatida talqin qilish kerakligini anglatmaydi. An’anaviy ekologik bilimlar dinamik xususiyatga ega bo‘lib, yangi ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik sharoitlarga moslashishi mumkin. Shu sababli mahalliy tajribani zamonaviy ilmiy bilimga qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularning asoslangan va ekologik jihatdan samarali elementlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish muhimdir. Masalan, suv

resurslaridan oqilona foydalanish, mahalliy iqlimga mos dehqonchilik, yaylovlarni boshqarish, tuproq unumdorligini saqlash va landshaftga mos xo‘jalik shakllari bo‘yicha tarixiy tajriba zamonaviy ekologik yondashuvlar bilan birga o‘rganilishi mumkin. Mahalliy hamjamiyatlarning bilim, qadriyat va amaliyotlari tabiatni boshqarish, biologik xilma-xillikni saqlash, ekologik monitoring va hududiy boshqaruvga hissa qo‘shishi mumkinligi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ham asoslangan [6]. Bunda an’anaviy amaliyotlarni avtomatik ravishda ekologik jihatdan ideal deb qabul qilish emas, balki ularni zamonaviy ilmiy mezonlar asosida tahlil qilish zarur.

Xulosa: O‘tkazilgan nazariy tahlil geografik muhit va jamiyatning o‘zaro munosabatlari etnoekologik madaniyat bilan uzviy bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Geografik sharoit jamiyatning xo‘jalik faoliyati, turmush tarzi va tabiatdan foydalanish tajribasining shakllanishiga ta’sir etsa, etnoekologik madaniyat insonning tabiiy muhitga qayta ta’sirining mazmuni va xarakterini belgilashda muhim rol o‘ynaydi.

Etnoekologik madaniyat adaptiv, me’yoriy-regulyativ, aksiologik, axborot-translyatsion va muhofazalovchi funksiyalar orqali jamiyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Mahalliy ekologik bilimlar, tabiiy resurslardan foydalanishning tarixiy tajribasi va tabiatga nisbatan shakllangan qadriyatlarning yosh avlodga yetkazilishi ekologik madaniyatni rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir.

Shu sababli etnoekologik madaniyatni faqat etnografik meros sifatida emas, balki zamonaviy ekologik ta’lim, hududiy rejalashtirish va barqaror rivojlanishning ijtimoiy-madaniy resursi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. An’anaviy ekologik tajribani zamonaviy ilmiy bilimlar bilan uyg‘unlashtirish geografik muhit va jamiyat o‘rtasida ekologik jihatdan muvozanatli munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami.
2. Abdug‘Aniyev, O. I., Turdiboeva, S. X. Q., & Abdullayeva, H. R. Q. (2022). BARQAROR TARAQQIYOT VA ETNOEKOLOGIYA. Academic research in educational sciences, 3(5), 94-101.
3. United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations.
4. 3. N.N.Moiseyev Ekologiya i obrazovanie (Ekologiya va ta’lim). Moskva: MGU.
5. 4. А.Д.Урсул Устойчивое развитие и экологическое образование (Барқарорривожланиш ва экологик таълим). М осква: Н аука.
6. G‘.Qodirov etnoekologik madaniyat asoslari. Toshkent: Fan.
7. I.D.Zverev Ekologicheskoe obrazovanie: teoriya i praktika Ekologik ta’lim: nazariya va amaliyot. Moskva: Pedagogika.
8. S.Sterling. Sustainable Education: Re-visioning Learning and Change. Bristol: Green Books.
9. D.Tilbury Education for Sustainable Development: An Expert Review of Processes and Learning. Paris: UNESCO.
10. Y.Nesterova. Rethinking Environmental Education with the Help of Indigenous Ways of Knowing and Traditional Ecological Knowledge. Journal of Philosophy of Education, 54(4), 1047–1052.
11. H.Ochiai va mualliflar jamoasi. A Qualitative Assessment of Community Learning Initiatives for Environmental Awareness and Behaviour Change: Applying UNESCO ESD Framework. Sustainability, 14(7), 3671.
12. UNESCO. Knowledge and practices concerning nature and the universe. Intangible Cultural Heritage. URL: https://ich.unesco.org/en/knowledge-concerning-nature-00056.